
QAFQAZ ALBANIYASI DÖVLƏTİNİN MEMARLIQ VƏ İNCƏSƏNƏT ABİDƏLƏRİNİN ARAŞDIRILMASININ PERSPEKTİVLƏRİ

Tarixdən məlumdur ki, dünyanın qədim güclü dövlətləri olmuşdur. Zaman keçdikcə həmin dövlətlərin biri digər qonşu dövlətlər tərəfindən işğal edilmiş və ya dağıdılmışdır (Roma ilə Pompeyin misalında). Romanın süqutu iki dövlətin şərq Rumeyli (Bizans) və qərb (Qotlar) dövlətlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. XI əsrdən Anadoluya daxil olan Səlcuq türkləri və onların sonralar yaratdıqları ayrı-ayrı bəyliklərdən biri XIV əsrdə Bizans dövlətini süquta yetirərək, Osmanlı imperiyasını yaratdı. Lakin, Osmanlı dövləti onun tutduğu ərazidə mövcud olmuş, Qədim Het (Hetit), Roma, Yunan və Bizansların istər memarlıq abidələri, istərsə də torpaq altında qalmış və zaman-zaman arxeoloji qazıntılardan çıxan maddi mədəniyyət abidələrini nəyinki öz adlarına çıxmadılar, hətta həmin abidələri keçmiş sahiblərinin adına yaradılmış muzeylərdə göz-bəbəkləri kimi qoruyub, həmin abidələri turistik mərkəzlərə çevirdilər.

Azərbaycanın qədim dövlətçilik tarixinə nəzər saldıqda möhkəm dövlət strukturuna, maddi bazaya, fərqli dini fəlsəfi görüşlərə malik Aratta, Manna, Midiya, Atropatena, Şirvanşahlar, Aran-Albaniya kimi dövlətlərin mövcudluğu ilə fəxr etmək olar.

Məlum bir məsələdir ki, bu gün İran ərazisində yaşayan bir çox xalqlar o cümlədən farslar həmin əraziyə gəlmədilər. Farslar e.ə. I minilliyin IX əsridə "Parsua" deyilən bir əraziyə gələrək orda yerləşmişlər və e.ə. I minilliyin V əsridə Midiyanı tutaraq (Astiaq dövründə) özlərinin ilk Əhəməni dövlətini yaratmışlar. Onların dövlətçiliyinin tarixi çox az olmuş və VII əsrdə ərəblərin Mədaini zəbt etmələri ilə parfiyalılardan sora III sülalə olan Sasanilər dövründə sona yetmişdir. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, hazırkı İran ərazisində olan bütün arxeoloji materiallar əsassız olaraq yalnız İran incəsənəti adı ilə dünyada tanınmaqdadır. Hətta İranın axırncı şahı Rzaşah dövründə İran imperiyasının 2500 illiyində təntənəli surətdə qeyd edilmişdir.

Eyni hadisələr Azərbaycanın şimal hissəsində də baş vermiş və baş verməkdədir. Bu baxımdan Alban dövlətinin Azərbaycan dövləti kimi varlığı da bu gün mübahisə obyektinə çevrilmişdir. Ona görə də qədim Aran dövlətinin adı, Aquan, sonra Alban, hazırda isə Qafqaz Albaniyası adı ilə adlanır.

Dövrümüzdə Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar Azərbaycanda İslama qədərki dövlətlərdən biri olan Alban dövlətini sosial iqtisadi cəhətdən möhkəm bir bünövrəyə malik olduğunu göstərir.

Alban tarixçisi Musa Kalakaytuqlu və Mxitar Qoşun kitablarına istinad edərək, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının alimləri-tarixçilər, arxeoloqlar, sənətşünaslar tərəfindən sovet və müstəqillik dövründə yazılan kitablardan məlum olur ki, Albaniya albanların ölkəsi olmuşdur. Albaniya Qafqazda xristianlığı qəbul edən ilk dövlətdir. Eramızın I əsrinə aid olan və Şəkinin Kiş kəndində yerləşən ilk xristian məbədi də Albaniyada tikilmişdir. Albaniyanın özünəməxsus qədim Qıpçaqlardan gələn dörd bərabər tərəfli xaçı olmuşdur. Bu ölkə İberiya, Armeniya və dəfələrlə Albaniyanı işğal etməyə çalışan Xəzər dövləti ilə qonşu olmuşdur.

Albaniyanın son hökmdarı Cavanşirin ölümündən sonra Ərəb xilafətinin Albaniyanı işğal etməsi və İslam dinin qəbulu, Albaniyada yaşayan və xristianlıqdan imtina etmək istəməyən əhəlinin müəyyən hissəsinin o zaman erməni qriqoryan kilsəsinə pənah gətirməsi ilə nəticələndi.

Albaniyada İslamı qəbul etmiş əhali sanki xristianlıqla bərabər öz əcdadlarından və dövlətlərindən də imtina etdilər. Hətta Albaniyanın adı sovet dövrü orta məktəb kitablarında belə yox idi.

Tədricən Aranın-Albaniyanın irsi və onun mədəniyyəti, tarixi gürcü, erməni və dağıstanlılar tərəfindən özəlləşdirilərək, ümumi "Qafqaz Albaniyası dövləti" adı ilə araşdırılmağa başlandı. Qafqaz Albaniyasının tarixi ərazisində olan kilsələr, arxeoloji qazıntıdan çıxan maddi-mədəniyyət abidələri, hətta folklor nümunələrində bu işdə daha fəal olan qonşumuz ermənilər tərəfindən sürətlə özəlləşdirildi. Məsələn bu faktlardan birini nəzərinizə çatdırmaq istəyirəm.

2004-cü ildə mən Avstriyanın İnzbruc şəhərindəki universitetin kitabxanasında rast gəldiyim və yeddi dillə tərcümə olunmuş, Davdakın Alban çarı Cavanşirin ölümünə yazdığı "Elegiya"sında (Даврак Кертюр Плач на смерть Великого князя Джаваншира) kitabı tərtib edib giriş sözü və erməni alifbasının öyrədilməsini yerləşdirən Levon Mkrtiçyan 130-cu səhifəsində yazır ki, Cavanşir Ədəbiyyatda Qafqaz Albaniyası adlanan "Aluanq" (Aquank)ın knyazı olmuşdur. Qədim orta əsir dövləti olub şərqə Zaqafqaziyada yerləşir. V

əsrin 30-cu illərində Aluanqın tərkibinə Ermənistanın şimal-şərq hissəsində daxil oldu. Aluanq özünün erməni və erməni olmayan əhalisi ilə (burada 20-dən artıq Aluanq tayfaları yaşayırdı) xristian dininə sitayiş edən yeganə erməni kilsəsində ibadət edirdilər. Burda ermənilər və bir çox xalqlar yaşamışlar (1).

Hələ sovet dövründə Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənəti ilə dərinlən maraqlanıb bir çox Azərbaycan rəssamları haqqında məqalələr yazıb, onları Rusiyada tanıdan rus sənətsünası Qriqoriy Anisimov (İzvestiya qəzetinin də müxbiri idi) azərbaycanlıların öz qədim irslərinə qarşı olan etinasızlığını dostu olan və bu gün Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının professoru kimi işləyən Tofiq Ağababayevlə görüşlərinin birində belə ifadə etmişdir. «Вы имеете древнюю культуру, у Вас древние истоки, Ваше искусство и архитектура, поражают своей красотой и оригинальностью. Но, к сожалению, вы азербайджанцы похожи на избалованных детей богатых родителей, которые не знают цены своим историческим памятникам, не оглядываясь, продолжают идти вперед, забывая их, а ваши соседи армяне их собирают, чистят и выдают за свои».

Əlbəttə bizim fəaliyyətsizliyimiz o yere gətirib çıxartmışdır ki, erməni alimləri “Böyük Ermənistan” ideyasını daha artıq dərinləşdirmək üçün onlar, özlərini bu gün “tanrıçılıq” və “zərdüştlüyün” varisləri belə hesab etməkdən çəkinmədilər.

Halbuki, zərdüşçülük yalnız və yalnız Azərbaycan xalqının qədim dini fəlsəfi görüşüdür və zorastr adını Zərdüşte qədim Yunan alimləri vermişlər, mənası isə, ulduzsayan yəni, astronomiya alimi deməkdir. O ki qaldı Zərdüştün yaşına İngilis alimi Meri Boys qeyd edirik, “onun doğum tarixi, onun xalqı qədər qədimdir. O e.ə. 1500-1200-cü illərdə yaşamışdır” (3. səh. 26-27). Makovelski isə tamamilə düzgün olaraq qeyd edirik, İran tayfalarının “Zərdüştlük” adlandırdığı dini görüşlər atəşpərəstlikdir və onun əsl zərdüşçülükə əlaqəsi yoxdur (4, səh. 142).

Tanrıçılığa gəlincə qeyd etməliyik ki, Mousey kalankatuklunun “Alban tarixi” əsərindən bir daha görünür ki, tanrıya Albaniyada xristianlıqla bərabərliyə qədər edilmiş. Məsələn kitabın 51-ci səhifəsində göstərilir ki, Alban çarı Vaçaqan “hər gün tanrıya xidmətindən ilham alaraq müqəddəslərin xatirəsi üçün ibadət edirdi. O, öz hakimiyyəti altında olan Arsakin əhalisinə əmr edirdi ki, bütlərə ibadətədən, onlara qurban vermədən və bütperəst mərasimlərindən əl çəksinlər (2, səh. 51).

Bizim erməni qonşularımız bu gündə durmadan gecə gündüz çalışaraq Yerevan dövlət universitetində yaratdıqları “İranistika” kafedrasında “Böyük

Midiyanın” genetik etnik tərkibi və Talışların qədim və bugünkü irsini bir neçə konfransda tədqiq edərək, bununla da yenə “Azərbaycan-Talış konfliktini” yaratmaq üçün yeni “elmi” dəlillər axtarırlar.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında Memarlıq və İncəsənət institutunda artıq iki ilə yaxındır ki, “Qafqaz Albaniyasının memarlığı və incəsənəti” şöbəsi fəaliyyət göstərir. Şöbədə Alban dövrünün musiqisi, memarlığı, dekorativ-tətbiqi sənəti arxeologiyası ilə məşğul olan artıq özlerini bu sahədə təsdiq etmiş beş mütəxəssis işləyir. Halbuki işin xeyrinə olaraq Albaniya ilə məşğul olan dilçi poliqlot kimi bir neçə mütəxəssisin o cümlədən erməni, udi, qədim alban və ingilis dillərini bilən mütəxəssislərin olması vacib şərtlərdəndir.

Azərbaycanda “Albanşünaslıq”ın rolu və tutduğu mövqeyi haqqında mübahisələr gətirdiyi zaman Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyətinin öyrənilməsində çox böyük vaxt itirilib. Abidələrin çoxu məhv olub, oğurlanıb, bəziləri işğal olunmuş ərazilərdə qalıb. Hal hazırda aparılan tədqiqatlar son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu da tam məntiqidir. Həqiqətən, Qafqaz Albaniyasının rolu və mövqeyi, alban mədəniyyətini dünya tarixində yerinin müəyyən edilməsi məhz həmin tədqiqatların nəticəsindən asılıdır. Albanşünaslıq sahəsində ciddi dəyişikliklərin baş verməsi haqqında söz söyləmək hələ çətinidir. Bunun da bir sıra səbəbləri, o cümlədən maddi baza vəkadr (gənc mütəxəssislər yox dərəcəsidəndir) problemləri var.

Albanşünaslıqda bir sıra həll olunmamış problemlər hələ də qalmaqdadır. Həmin problemlər hətta yerli mütəxəssislər arasında mübahisələrə səbəb olur. Belə olduğu halda, bütün elmi cəmiyyətlərin fəaliyyətini, bütün tədqiqatları, koordinasiya etmək, Qafqaz Albaniyası abidələrinin öyrənilməsini vahid məcradan istiqamətləndirmək üçün çalışmaq lazımdır.

İlk növbədə, Qafqaz Albaniyasının bu günə qədər şərti olan coğrafi həddlərini, sərhədlərini dəqiq müəyyənləşməlidir. Məlumdur ki, Dağıstan, Abxaziya, Qafqazın başqa regionlarının Qafqaz Albaniyası mədəniyyət ilə yaxınlığı, birliyi aşkar nəzərə çarpır. Bu səbəbdən də Albaniya mədəniyyətinin əsl sahiblərinin və bu mədəniyyətin formalaşmasında digər Qafqaz xalqlarının rolunun müəyyənləşdirilməsində ciddi çətinliklərlə üzləşirik. Rus qafqazşünası Vladimir Daqoyev haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi “Hal hazırda Qafqaz xalqlarının keçmiş daim biri-biri ilə müharibə aparan milli tarixlər mozaikasına çevirilib”.

Qədim Alban dövlətinin vaxtı ilə regionda oynadığı rolunun və yerinin düzgün müəyyən edilməsinə ona görə nail olmuruz ki, tədqiqatlar dağınıq şəkildə aparılır. Bizdə Qafqaz Albaniyasına aid tədqiqatların vahid elmi mər-

kəz hələ də yoxdur. Həmin mərkəz koordinator rolunu oynamalı, və həmin məlumatları bu sahəyə maraq göstərən hər bir şəxs üçün, yaxın, əlçatan etməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, son zamanlar arxeoloji qazıntılara dövlət tərəfindən böyük diqqət yetirilir. Şəmkirdə, Salyanda, Ağsuda, Qəbələdə və Azərbaycanın başqa qədim şəhərlərində arxeoloji qazıntılar aparılır.

Aparılan tədqiqatlar haqqında AMEA Tarix institutunun İnternet saytlarından məlumat almaq mümkündür. Lakin materialların əksəriyyəti azərbaycan dilində təqdim olunduğuna görə, onlar dünya elmi ictimaiyyəti üçün əlçatmaz olaraq qalır.

Tədqiqatların nəticələri bir çox hallarda konfrans materialları toplularında səpələnmiş şəkildə mövcuddur. Bəzi materiallar az tirajla (100-200 nüsxə) çap olunur, və nəticədə ayrı-ayrı elmi-tədqiqat institutların hüduqlarından kənara çıxır. Elmi məlumat axtarışları çox vaxt tələb edir, bu amil də həmin axtarışları qeyri-real edir. Bir daha qeyd edilməlidir ki, məqalələr Azərbaycan dilində nəşr olunur, ingilis, və bəzən rus dilində verilən xülasələrdən isə cüzi məlumat əldə etmək mümkündür. Bu səbəbdən tədqiqat materiallarını hətta MDB məkanında həmkarlara çatdırmaqda çətinliklər yaranır.

Azərbaycanda albanşünaslar arasında əlaqələr əsasən şəxsi əlaqələr səviyyəsində mövcuddur.

Qafqaz Albaniyası haqqında dəqiq elmi məlumatların yayılmasının, təbliğ edilməsinin qeyri-kafi səviyyədə olması problemi də mövcuddur. Qafqaz Albaniyası haqqında məlumat kütləvi şəkildə nəşr olunmalıdır.

Ənənəvi nəşrlərin təbliğinin azalması fonunda yeni informasiya texnologiyaları, xüsusən də İnternet şəbəkəsi son dərəcə mühüm rol oynayır.

Vahid albanşünaslıq elmi mərkəzi bütün göstərilən problemlərin həllinə ciddi kömək göstərə bilər. Həmin mərkəzin əsas məqsədi dünya elmi ictimaiyyətinə, aparılan tədqiqatlar haqqında geniş məlumat verməkdən ibarətdir. Həmin məlumat bir neçə xarici dil də-ingilis, rus, alman və b. dillərdə təqdim olunmalıdır.

Albaniyaya aid yeni layihələrin işlənməsində müxtəlif sahələrdə (arxeoloq, memar, etnoqraf, dilçi, sosioloq, filosof, demoqraf, psixoloq, kartograf və b) alimlərin birgə fəaliyyəti daha səmərəli nəticə verə bilər. Bunun üçün aşağıda göstərilən məsələlərin həlli məqsədə uyğun olardı.

- Çoxsaylı elm sahələrinin araşdırılması ilə məşğul olan onlarla elmi tədqiqat institutlarını özündə birləşdirən Milli Elmlər Akademiyasında "Albanşünaslıq" mərkəzinin açılması.
- Albanşünaslıq elmi cəmiyyəti Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi əsasında yaranmalıdır. Həmin elmi cəmiyyət Qafqaz Albaniyasının tarixi və

- maddi mədəniyyətinin tədqiqatları ilə məşğul olan mütəxəssislərin ictimai, qeyri-kommersiya xarakterli, könüllü və müstəqil birliyi olmalıdır.
- Albəşünaslıq elmi mərkəzi illik elmi konfransların təşkil olunması, kvartal hesabatların və elmi jurnalların çap olunması üçün məsuliyyət daşmalıdır.
 - Elmi cəmiyyətin əsas vəzifələri Qafqaz Albaniyasının tarixi və maddi mədəniyyətinin problemlərinin işlənməsindən, və bu sahədə elmi fəaliyyət göstərən şəxslərə, mütəxəssislərə dəstək olmaqdan ibarətdir.
 - Elmi cəmiyyətin qarşısında duran əsas məqsədlər.
 - Göstərilən sahədə təcrübə mübadiləsi, və aktual nəzəri və praktiki problemlərin həlli məqsədi ilə qafqazşünas alimlərin birləşməsi.
 - Qafqaz Albaniyasının kompleks şəkildə elmi tədqiq olunmasına dəstək.
 - Qafqaz Albaniyasının maddi və tarixi irsi sahəsində əhalinin maarifləndirilməsi.
 - Müasir albəşünaslığın nailiyyətlərinin beynəlxalq səviyyədə güclü təbliğat formasında yayılması.
 - Konfransların, qurultayların, seminarların keçirilməsi
 - Elmi və tədris müəssisələrinin lazımı ədəbiyyatla təmin olunmasına dəstək və həmin ədəbiyyatın hazırlanması və nəşr olunması
 - Yeni elmi mərkəzlərin yaradılmasına yardım.
 - Beynəlxalq əlaqələrin inkişaf edilməsi
 - Qafqazın tədqiq olunması sahəsində mütəxəssislərin qarşılıqlı əlaqələri və birgə fəaliyyəti.
- Haqlı olaraq qeyd etmək lazımdır ki, belə elmi mərkəzin yaranması cəhdi artıq bir dəfə olmuşdur. "Qafqaz Albaniyasının tədqiqat mərkəzi" (QATM) 24 iyun, 2000 ildə Ədliyyə nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdi. Qeyri-dövlət təşkilatı olan bu qurum (QATM) Azərbaycan alimlər qrupu tərəfindən təsis edilmişdi. (prof. F.Məmmədova, Azərbaycan Mühəndis-İnşaat İnstitutunun rektoru, memarlıq doktoru Gülçöhrə Məmmədova, Azərbaycan MEA Fəlsəfə və Hüquq institutunun direktoru Əli Abbasov, Qafqaz İnkişaf bankının prezidenti Eldar İsmayılov). Həmin təşkilat Qafqaz Albaniyasının tarixinin, mədəniyyətinin, memarlığının öyrənilməsi, Alban tarixi abidələrinin bərpa edilməsi və ümumilikdə albəşünaslıq problemlərinin daha dərin öyrənilməsi, tədqiq edilməsi məqsədi ilə yarandığı halda, qarşısında duran vəzifələri yerinə yetirməmişdi.
1. Hər il Elmi metodiki seminarların və konfransların keçirilməsi və onların materiallarının üç dildə çapı (Azərbaycan, rus və ingilis).

2. Şöbənin əməkdaşlarının arxeoloji qazıntılarda iştirakı və çöl materiallarının toplanması üçün yay ekspedisiyaların təşkili.
3. Azərbaycan ərazisində yerləşən Qafqaz Albaniyasının mədəni irsinin saxlanması, qorunması, pasportlaşdırılması, monitor vəziyyətinin öyrənilməsi, şəhərsalma reqlamentinin və təmir restavrasiya işlərinin təşkilində torpağın tərkibinin öyrənilməsi üzrə uzunmüddətli respublika dövlət planının hazırlanması, yenidən təcili olaraq siyahıya düşməmiş mədəniyyət abidələrinin inventarlaşdırılıb reyestərə salınması (kompyuter formasında).
4. Qafqaz Albaniyasının ermənilər tərəfindən işğal olunmuş ərazilərdəki abidələrinin vəziyyətinin öyrənilməsi konservasiya və pasportlaşdırılması (müasir sputnik texnologiyası vasitəsi ilə).
5. Təcili olaraq multimediya texnologiyası vasitəsi ilə internet saytlarında Alban mövzusu üzrə məqalələrin verilməsi.
6. Qafqaz Albaniyasının irsinin öyrənmə problemlərini əks etdirən beynəlxalq simpozium, konfransların təşkili.
7. AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutunda "Qafqaz Albaniyasında memarlıq və incəsənətin problemləri" adlı xüsusi elmi jurnalın buraxılması.
8. Məlum olduğu üzrə XIX əsrin ortalarında Fransız tədqiqatçılarından olan Jak və Henri Morqan qardaşları Azərbaycanın cənub-qərbi regionlarında arxeoloji qazıntılar aparmışlar. Həmin qazıntılardan çıxan abidələr Fransaya - Senjermendəki Milli Arxeologiya muzeyinə göndərilmişdir. Həmin əşyaların geri qaytarma yolları.
9. Azərbaycandan vaxtı ilə Almaniyaya aparılan və hazırda onun muzeylərində saxlanılan Alban dövrünə aid maddi mədəniyyət abidələri. Həmin əşyaların geri qaytarma yolları.

ƏDƏBİYYAT

1. Давтак Кертог. "Плач на смерть Великого князя Дживаншира". Древнеармянский оригинал (грабар) и переводы на современный армянский, русский, английский, французский, немецкий, испанский, польский языки. 2004.
2. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi. Bakı. Elm, 1993.
3. Мэри Бойс. Верования и обычаи. «Наука». М., 1988.
4. А.О. Маковельский. Авеста. Баку. 1960.

Açar sözlər: Qafqaz Albaniyası, Azərbaycan, memarlıq, incəsənət, zərdüşçülük.

Kyubra Aliyeva (Azerbaijan)

**Перспективы исследования памятников архитектуры
и искусства государства Кавказская Албания**

В статье рассматриваются вопросы исследования памятников материальной культуры Кавказской Албании - христианского государства на территории Азербайджана. Рассмотрены наиболее актуальные направления исследований в деле сохранения наследия Кавказской Албании в современный период.

Ключевые слова: Кавказская Албания, Азербайджан, архитектура, искусство, зороастризм.

Kubra Aliyeva (Azerbaijan)

**Perspective of the investigation of monuments of
architecture and art of Caucasian Albania**

In the article there are considered the problems of investigation of monuments of material culture of Caucasian Albania – Christian state on the territory of Azerbaijan. The most urgent directions of investigations of Caucasian Albania in the modern period have also been considered.

Keywords: Caucasian Albania, Azerbaijan, architecture, art, zoroastrism.